

להרוות נפש צמאה: ארון הספרים היהודי במפגש עם פסיכולוגיית המעמקים היונגיאנית

שי גיל

אפרת חרמוני (2017). עולם צמא לגשם: מקורות יהודיים בקריאה יונגיאנית. בן שמן: מודן, 244 עמודים

בספר הביכורים של אפרת חרמוני, מטפלת בהבעה ובמוזיקה ואנליטיקאית יונגיאנית, יש לדעתי תרומה ממשית הן לאנשי מקצוע העוסקים בפסיכותרפיה והן לקורא המשכיל וצמא הדעת, שמעוניין להתבונן לעומק ולרוחב הנפש מבעד הדהודים וזיקות המפגישים טקסטים מארון הספרים היהודי, ובפרט מדרשים מספר הזוהר, עם "ארגז הכלים" מבית המדרש של פסיכולוגיית המעמקים היונגיאנית. ספרה של חרמוני הוא אסופה של נושאים שונים שלוקטו מן התנ"ך, מספרות המדרש והאגדה ומספר הזוהר. לדבריה, זהו מארג אישי שנשזר מתוך מסע של חיפוש ותהייה, וש"שפת הדימוי והחלום הייתה [בן] הציר המחבר בין התכנים היהודיים לבין רעיונותיו של יונג" (עמ' 11). בהקדמה לספר מציינת חרמוני, כי בתהליך בחירת המקורות מהמסורת היהודית היא התמקדה בשלושה מוטיבים: הכשל האנושי הקשור בחטא ההיבריס (הגאוה), יכולת הריפוי הגלומה בהתבוננות פנימית, וכוחו של הדימוי כשפה המלכדת את מכלול ניגודי הנפש. פרק המבוא מציג את דרכו ורעיונותיו המרכזיים של קרל גוסטב יונג, מייסדה של פסיכולוגיית המעמקים, ואת הזיקה בינו לבין היהדות. בספר שמונה פרקים, שכל אחד מהם ניתן גם לקריאה עצמאית ללא תלות בקודמיו. הקריאה בספר מזמינה ואינה מצריכה ידע קודם, והתובנות העולות מהמפגש הפורה שבין הטקסטים והתאוריה היונגיאנית מודגמים באמצעות מקרי חקר טיפוליים. הפרק הראשון עוסק בסיפור תיבת נח כדימוי ל"מכל טיפולי" המשמש מקלט ומחסה לאדם הנמצא במשבר או בהצפה רגשית. בתוך מצב זה, מסבירה המחברת,

השמירה על הקיות הפנימית מתאפשרת על ידי עבודת הנפש – "מסע הגיבור"¹, הנקרא לגלות טריטוריות נפשיות לא מוכרות ופראיות, לכנס חלקי נפש מנוגדים (המיוצגים בסיפור המקראי בחיות הזכריות והנקביות שנח מצווה להביא אל התיבה) ורחויים ולהכילם. תהליך היציאה מהתיבה חשוב ומשמעותי לא פחות, והוא מתאפשר עם התחזקות כוחות האגו ובהקבלה בסיפור המקראי, כאשר מתגלה היבשה. דימוי זה מתכתב עם תפיסתו של יונג, המדמה את האגו-האני לאי קטן של מודעות בלב אוקיינוס הלא-מודע האין-סופי. היציאה מהתיבה מתאפשרת באמצעות שילוחם של העורב והיונה, המייצגים צד צילי ומואר של דימוי הציפור. מעופם מחבר בין ים ליבשה (בין מודע ללא-מודע) ומעיד על עצירת השיטפון, ריסון המבול והתחזקות המודעות הבאה במגע ובזיקה עם ניגודיה.

בפרק השני מתבוננת חרמוני בסיפור מגדל בבל מבעד מדרשי זוהר העוסקים בחטא הגאווה, קרי שאיפות האגו לקרוא תיגר על האל, כלומר לאמץ מודעות לא-לו ולפלוש אל התחום האלוהי. הפרק מנסה להסביר את מצבם הנפשי של שורדי טראומת המבול הנתונים בחרדה קיומית בשל חוויית החורבן והמבקשים לרכוש לעצמם את העוצמה האלוהית ולהשיב את הביטחון הקיומי שאבד באמצעות בניית המגדל. המחברת מתמקדת בדימוים מן המדרש הזוהרי המייצגים מציאות של "תוהו" הפוקדת אדם בשעת משבר. כמצב זה עלול הממד הצילי בנפש להציף ולעלות על גדותיו. המחברת מאירה את המושג "צל"² (המיוצג במדרש הזוהרי בתוכני טיט ורפש ששקעו במצולות) בגישה היונגיאנית, ומציינת שתוכני הצל עשויים להפוך מחלקים דחויים ומאיימים לאוצרות נפש של ממש. מכאן היא שבה לבוני מגדל בבל המבקשים לגעת בשמיים ולהילחם באחדות האלוהית, ובתגובה לכך יורד האל ומפיץ אותם ומבלבל את שפתם. היא מתבוננת ביחסי מטפל-מטופל מבעד למדרש המתאר את האל כמי שיורד עד גובה העיר והמגדל, אך אינו יורד לגובה האדם. על כך היא מעירה, כי האל מכבד את המרחב האנושי ואינו מתערה

1 מסע הגיבור הוא מסע פנים נפשי, שבו האגו בא במגע עם תוכני הלא-מודע הנפשי, ערב רב של דחפים, תשוקות, כוחות ראשוניים ולא מובחנים, קולקטיביים וארכיטיפיים שעומדים על מנת להתפתח ולהגיע למובחנות ולאיינטגרציה חדשה.

2 צל הוא החלק הנחות של האישיות, צירוף כל היסודות האישיים והקולקטיביים שעקב אי-התאמתם לעמדת המודע נידחים מן החיים הגלויים ושוקעים לתוך "אישיות נוספת", לא-מודעת, אוטונומית במידת מה ובעלת נטיות מנוגדות ומפצות ביחס לעמדה המודעת החרדית.

בו, ובכך מותיר מקום לאדם לקבל אחריות על חייו ועל נפשו. בהקבלה לכך תוהה המחברת, אם המטפל רשאי לרדת עד קרקעית נפשו של המטופל או שעליו להשאיר לו מקום לחרות אישית על חייו ועל נפשו. חרמוני מזכירה לנו, בהשראת המדרשים, שהמטפל עלול להילכד ביחסיו עם המטופל בהיקסמות מופרזת, לבנות לעצמו מגדל ולעשות לו שם, ולבסוף ליפול במלכודת הגאווה שאליה נפלו בוני מגדל בבל.

הפרק השלישי עוסק בהרחבה בפונקציית החלום בנפש, שמיוחד לה מקום מרכזי בפסיכולוגיה היונגיאנית. חלומות, כותבת המחברת, הם מעין "מרגלי חרש" של האני המודע, המנסה באמצעותם להכיר ולתור את הלא-מודע. פרק זה, שהוא הארוך ביותר בספר, מתייחס למדרשי אגדה המאירים את עבודת החלום מהיבטים שונים. בחרתי להתייחס לאחד מהם, שנגע לליבי. המדרש מספר על רבי יוסי שטייל עם רבי יהודה במקום מסוים ונזכר בדברי אביו, שהבטיח לו שבהגיעו לגיל 60 ימצא במקום זה אוצר של חוכמה עליונה. ואמנם במערה שנקרית בדרכו מוצא רבי יוסי ספר של אדם הראשון, וכשיצא מהמערה ללמוד אותו עם חברו נגוז הספר ונעלם, וכל הלימוד פרח מזיכרונו. דומה שהמדרש רומז שמרחב המערה האפלולי והנסתר אוצר בקרבו סודות של חוכמה עליונה – תורת נפש נסתרת שאנו מוזמנים להיכנס בשעריה על מנת להכירה. אך אליה וקוץ בה, שכן הניסיון ללמוד את הספר מחוץ למרחב המערה הרחמי והמוגן, כלומר ניסיון האגו לגלות סודות מהלא-מודע, מעלימים את הסוד, והוא נגוז. החלום המחולל בין פנים לחוץ, בין עומק אפלת המערה לעולם הממשי שבחוץ, הוא מקום של עירווי ושל מפגש בין רמות שונות של מודעות והוויה. החלום מאפשר לנפש לגעת בחוכמת הלא-מודע אבל גם להכיר במגבלות האני המודע וביכולתו להבין את סמלי החלום בכליו. כל ניסיון לפרש את דימויי החלום באופן קונקרטי מדי עלול לכלותם ולהעלימם. הבנה זו מקבלת משנה תוקף בגישתו של הפסיכולוג הפוסט-יונגיאני ג'יימס הילמן, שטוען שעדיף להחזיק בנפש בדימוי החלום, מאשר לדעת את משמעויותיו, וכי פירוש חלום באמצעות תרגום למושגי "אגו" הוא בגדר "רצח חלום" (Hillman, 1979, p.122). בסופו של דבר, המודעות נותרת כאי קטן ומוגבל במרחבי אוקיינוס הלא-מודע, ואנו מקבלים שיעור בענווה והכרה במגבלות המודעות וביכולתה לגלות את סודות הנפש. רעיון זה מתכתב כמובן גם עם סיפור מגדל בבל מהפרק הקודם. ניסיון האדם (האגו) לפלוש אל מרחבי האלוהות (הלא-מודע) הנסתרת ולאמץ לעצמו את סודותיה הוא ניסיון טרגי שמסתיים כידוע בהתפרקות ובפילוג.

בפרק הרביעי עוסקת חרמוני ב"מסע הגיבור" של יונה הנביא הבורח מייעודו, מדבר האל אליו, ועובר תהליך טרנספורמציה – מהיקסמות והיבלעות רחמית בבטן הדג אל מציאות אנושית מורכבת, שבה הוא מגשים את ייעודו ומוצא את קולו ואת זהותו האישית, הנפרדת מהקולקטיב. מסע זה, כפי שמבאר הפסיכולוג היונגיאני אריך נוימן, מייצג בהקבלה את מסע התפתחותה של התודעה הבלועה בלא-מודע הקולקטיבי הנדמה לאוקיינוס אין-סופי, אל הפצעה של אגו צעיר (Neuman, 1973). תהליך זה מלווה בהתמודדות עם כוחות נפשיים מנוגדים המושכים בעוצמה לכיוונים שונים. מצד אחד, הלא-מודע האוקייני מאיים לבלוע בחזרה את פרי בטנו, ומן הצד השני, מכאוב הגדילה אל עבר מודעות, אוטונומיה ומוחבנות. בתווך, בקו התפר המפגיש בין הניגודים, כמו בין מציאות של ים ליבשה, מתגלה קולו החרשי של העצמי (ובהקבלה קולו של האל), מרכזה של הנפש המוכללת.

הפרק החמישי מביא בקצרה את סיפור המפגש עם הנחש המפתה בגן העדן ואת האדם המתעורר מתרדמתו לדעת את עצמו. ההתעוררות, קרי הפצעת האגו המודע, כרוכה בגירוש מגן העדן הרחמי. מהלך התפתחותי זה מתאפיין בתנועה מנוגדת: מחד גיסא געגוע נחצי לרחם מזין וסטטי – גן העדן האבוד – ומאידך גיסא מאוויי גדילה והתפתחות המובילים את האגו המנץ במסע התפתחות נפשי (מסע הגיבור) אל מחוץ לגן לשם חיפוש זהותו וגורלו וכילולם במפגש עם עצמו ועם אחרים. נושאים אלה יורחבו בשני הפרקים העוקבים: שילוח הקן ואגדת האיילה והנחש. מצוות שילוח הקן מופיעה בספר דברים, ועניינה כיצד יש לנהוג בקן ציפורים שנקרה על דרכו של מישהו והוא מעוניין בביצים שבו או בגוזלים שבו. המצווה מורה שאין לקחת מהקן את הציפור וגם את ביציה, אלא יש לשלח את האם ולאחר מכן לקחת את הביצים או הגוזלים. מבעד למדרש הזוהרי העוסק במצווה זו עומדת המחברת על מרכזיותו של ארכיטיפ האם בנפש ועל החשיבות והמורכבות של תהליך פרידת האם מבניה, כחלק מגדילה והתפתחות נפשית.

הפרק השביעי, "איילה ונחש", שהוא לטעמי מהמעניינים בספר, מביא מדרש זוהרי שעניינו הפסוק: "כְּאֵיל תִּעְרַג עַל אֲפִיקֵי מַיִם כִּן נִפְשֵׁי תִעְרַג אֱלֹהִים" (תהילים מב ב). המדרש עוסק בחבלי הלידה של איילת השחר, המתוארת כאיילה רחמנייה המזינה את העולם, ואולם רחמה סתום והיא כורעת ללדת. אחרי שבסבלה היא גועה שבעים געיות, מזמן לה האל נחש אחד מתוך הרי החושך, הוא נושך בערייתה ומאפשר את פתיחת הרחם והתחדשות העולם המתעורר מחשכת הליל ליום חדש. מבעד למדרש מתבוננת המחברת בזיקה שבין האור, המייצג מודעות,

לבין חשכת הליל, המייצגת את הלא־מודע, כחלק מתהליך של לידה נפשית. לצורך לידה זו נזקקת האיילה, המסמלת את הרוח הטהורה, להכיר את הממד הצילי, האדמתי, הנחשי והדמוני שבתוכה ולהיפגש עימו. המחברת מציינת שנשיכת הנחש מביאה למודעות את מה שכה חסר לאיילה בנדיבותה כאם גדולה ומזינה – את החיבור לצל, קרי, לפן השתלטני, הבולעני והנסתר הגלום ביסוד האימהי הנדיב, את החיבור אל מי התהום החשוכים והמזינים שבעומק האדמה, אל גופה הפיוזי המוגבל, ואף אל היסוד הליבידינלי והפוררה שבה.

הפרק השמיני והאחרון מתמקד במקורות יהודיים העוסקים במבעי קול ראשוניים לא מילוליים כערוצי תקשורת רגשית. מנקודת מבט יונגיאנית, המוזיקה היא מעין שלוחה של העצמי ויש בה מן הכמיהה והגעגוע לשלמות, לגן העדן של טרום בריאה והתהוות השפה המדוברת המגדירה והסדורה של ה"אני". על בסיס הבנה זו מזמינה אותנו המחברת, שכאמור היא גם מוזיקאית ומטפלת בהבעה, להאזין ברוב קשב ל"ניגון" של המילה המדוברת, לאיכות הקול המחבר בין גוף לנפש הדובר, להאזין אם למילה יש מוליכות רגשית או שהיא ריקה ומנותקת מהפנים ומהליבה. לסיכום, "עולם צמא לגשם" הוא ללא ספק ספר מרתק, שראוי לתפוס מקום לצד ספרים קודמים שעסקו בעיון יונגיאני בטקסטים מארון הספרים היהודי, כגון ספריהם של מיכה אנקורי ושל גוסטב דרייפוס ואחרים. הספר אינו פונה דווקא לקהל יונגיאני "שבוי", אלא מציע את עצמו לקורא שמוכן להסתכן ולהפליג עם המחברת על דפי הספר במסעו אל עצמו בעודו מיטלטל על גלי הנפש. זהו מסע שבמהלכו מוזמנת הנפש להתוודע אל צילה ולחתור לעבר אינטגרציה נפשית בזיקתה אל עצמה ואל הזולת. חרמוני מעמיקה בניתוח יונגיאני חד ורגיש, אך אינה מעמיסה על הקורא שלא לצורך מונחים מקצועיים והפניות אקדמיות. הספר אכן נאמן לנאמר בפתחו, שמדובר באסופה של תכנים, מארג אישי שנשזר מתוך מסע של חיפוש ותהייה. עם זאת, חסר בו חוט אריאדנה המקשר ושוזר בין התמות והפרקים, וכן חסרים בו לדעתי סיכום וסגירת מעגל.

אסיים במשפט מתוך "איתקה" של המשורר היווני קונסטנטין קוואפיס, בתרגומו של יורם ברונובסקי: "אֵיתְקָה הֶעֱנִיקָה לְךָ מִסֵּעַ יָפָה, אֶלְמָלָא הִיא לֹא הָיִיתְ פְּלֵל יוֹצֵא לְרֵךְךָ". ברוח השיר אוסיף, שבכוחו של הספר "עולם צמא לגשם" להרוות את הנפש הצמאה, אך בו בזמן להותיר את הקורא עם צימאון מידתי ובכך לעוררו לצאת למסעו האישי בהשראת המדרשים ולאורן של התוכנות היונגיאניות.

מקורות

- Hillman, James (1979). *The dream and the underworld*. New York: Harper Collins.
- Neuman, Erich (1973). *The origins and history of consciousness*. New York: Princeton University Press.